

NA SOTAVI NI DRAKI VEISAU NI OTI NA LEQA TUBUKOSO: IVAKAMACALA LELEKA VAPOLISI 10

Bula Veisotavi ena Gauna ni Dredre: Na I walewale kei na I bolebole ni Bisinisi Lalai me I sasabai ni leqa tubukoso.

Sa oti qo e tini vakacaca na yabaki, ena kena vakilai tiko na revurevu ni draki veisau me vaka na ualuvu kei na cagilaba ena veivanuyanu lalai me vakai Viti. Me vaka ni tubu sara tiko vakasivia na kaukaua ni veivakacacani ni mataqali revurevu vaka oqo, e ra sa veivakauqeti vakalevu na daunipolisi 1ain a veimatani me ra cakacakataka eso na I tuvatuva matau ni kena wali na revurevu ni draki veisau, me sotava vakatabakidua na bula ni vakavakarau kei na veivakacokonaki vei ira era vakaleqai tu. Ia, e guilecavi tiko ena vuqa na veisasaga oqo na gagadre ni dua na I wasewase ni bisinisi lalai, me rawa ni ra sotavi talega ni se bera, se ni sa oti na leqa tubukoso.

I Tukutuku Bibi

- E sivia na 24,000 na bisinisi lalai, e tautauvata ni rauta e 60% na rawaka vakacakacaka kei na 15% ni rawaka vakailavo e Viti. E rawa ni tubucake sara na wiliwili oqo ke wili kina na bisinisi ena veivanua e taudaku.
- Era dau vakayavalati vakarawarawa na veibisinisi lalai ena gauna dau yaco kina na revurevu ni draki veisau, ena vuku ni vica na ka bibi me vaka na mqataqali bisinisi, na vanua era tauyavu kina kei na iwalewale duidui era taurivaka mera bula vakamatau kina.
- E dua na bolebole ka ra dau sotava na itaukei ni bisinisi lalai, o ya na kena rawati na I lavo ni veivakacokonaki ni oti na leqa tubu koso, ka ra dau goleva ga vakalevu na mataqali veivuke rawarawa eso, me vaka nodra veivuvale me tokona na sasaga vakabisinisi.
- Na kabani ni inisua e Viti era sa rivarivabitaka na kena soli na inisua ena vuku ni leqa tubu koso. Ia, e dua na I tuvatuva ni United Nations Development Programme, o ya na Pacific Financial Inclusion Program, e sasaga sara tiko ena gauna qo, me vakarautaka edua na I vakarau ni inisua ka vakatautaki ena veimataqali revurevu ni leqa tubu koso.
- E sega ni okati tiko ena I tuvatuva rabailevu vakapolisi e Viti, na nodra taqomaki na bisinisi lalai ni oti na leqa tubukoso, vaka talega kina na I tuvatuva ni veivakacokonaki. Na veivuke vakailavo mai na veikabani ena vuku ni leqa tubu koso e okati tiko me veivakatorocaketaki ni bula raraba, ka lailai sara na nodra nanumi na vakacokonaki ni MSME.

YAVU NI VAKADIDIKE

Na jiokaravi ni vanua e dabe tiko kina na yanuyanu o Viti, e vakayavalati vakarawarawa ena leqa tubu koso ni draki veisau. Ena loma ni tini na yabaki sa oti, sotavi kina na veivakacacani mai na voravora ni cagilaba kei na ualuvu ena veivanua e Viti. E dua na kena vakaraitaki, na cagilaba o Winston e tarai ira e sivia na dua naikatolu ni lewenivanua e Viti, ka vakacacana ni rauta e 30,000 na veivale, vakavuna na lusi ni rauta e 460 milioni na I lavo ni Merika mai na tabana vakamatani tu ena iyaubula. E tautauvata ga kei na so na leqa tubu koso vakaoqo, ka ra sa mai vakavuna na veivakacacani e vuqa e sega ni tadrai me yaco vei ira na lewenivanua kei na bula raraba vakailavo, ka dau soli kina na I vakaro ni matanitu ena vuku ni leqa tubu koso se 'state of emergency/disaster'.

Na veivakacacani ena vuku ni draki veisau kei na I vakarau duidui ni veivakacacani e tara na veitabana ni vakavure I lavo e Viti, e kauta mai vakavoleka ena vakadidike oqo, e dua na ilawalawa ni bisinisi lalai ena taudaku ni matanitu. Me vaka na veimatani e vuravura, na bisinisi

Taba 1: Na gaunisala levu ena taoni o Ba, ka ra tawana vakalevu na bisinisi lalai, era vakaleqai ena vuku ni waluvu ena 1 Epereli 2018. (Tabaka: Vakadidike 2018, S. Michael).

taukeini yadua e Viti e idini vinaka ni vakavure kilaka vovou ni bisinisi, kei na cakacaka. E dua na vakadidike ni Baqe na Reserve Bank of Fiji ena 2014, e dusia ni bisinisi lalai era okati ena 72 na pasede na iwiliwili taucoko ni bisinisi era rejisita, ka vakacakacakataka voleka ni 60 na pasede na tamata cakacaka. Ia, na veisasaga, polisi kei na mataqali walewale vakayagataki tiko ena gauna qo, me vakaukauwataka se vakavinakataka na igu ni veivakacokonaki ena vuku ni leqa tubu koso, se luluqa tiko baleta ni sega ni vakaveiwekanitaki tiko kei na gagadre ni bisinisi lalai ka ra sotava na bolebole ni bula vakamatau ena gauna ni leqa tubu koso.

Na vakadidike qo e vakatabakidua ena yasana o Ba, e Viti, e dua na yasana ka kilai tani ena veimataqali bisinisi lalai, ka ra dau sotava vakawasoma na waluvu baleta na veiuciwai voleka kei na itaratara ni vale se vanua. E vakaraitaka ena kena revote na iSoqosoqo ni Tabana ni leqa tubu koso ni draki veisau ena noda vanua se Fiji Metrological Organisation, ni taoni o Ba sa vakaleqai oti mai na 43 na kisi ni waluvu ena loma ni 1982 kei na 2018. Dina ni matata tu na leqa e rawa ni vakavuna na draki veisau, ia, sa qai tubu cake ga na veivakatorocaketaki vakabisinisi ena vanua luvuluvu, ka na rawa ni tubu vaka kina na revurevu ni waluvu. Na ituvaki ni vanua kei na tara wasoma ni vale vou ena vanua luvuluvu, e rawa ni vakatitobutaka na vanua e vure mai kina na wai. Na vakadidike qo ena wasea eso na vakasama titobu ena nodra bula ka saumaki rawa na veibisinisi lalai e Ba mai na leqa lelevu ni draki veisau sa tarai ira oti.

WALEWALE NI VAKADIDIKE

Na vakasokumuni tukutuku a vakayacori mai na vula o Seviteba 2018 ki na Maji 2019. Mai na I walewale ni vakadidike a vakayagataki, oya na veitarotarogi vakaveitalanoa kei na veika e vakadigovi, e 95 na veitarotarogi a vakayacori. Mai na 95 o ya, e 61 na veitarotarogi kei ira na

itaukei se manidia ni bisinisi lalai ena vanua o Ba, ka 34 na veitarotarogi kei ira na veitabana ni leqa tubu koso e Suva. E vakaitavi tale ga na iliuliu ni vakadidike oqo, ena vakadidigo ena vica na matabose cecere, me vaka na i ka 23 kei na i ka 24 ni Koniferedi ni Pati na UNFCCC, na bose ni Regional Pacific Disaster Resilience Council, na bose ni Fiji Business Disaster Resilience, kei na bose ni Pacific Insurance and Climate Adaptation Fiji Stakeholder. Na vakadidigo ena gauna ni bose oqo, e vukea vakalevu na kena dikevi kina vakatitobu na itavi ni veitabana kece sara ni leqa tubu koso, ena kena vakaukauwataki na igu ni cokonaki vei ira na bisinisi taukeni. Na itukutuku vakaivola e sokumuni mai na itukutuku vakamatanitu eso, na ivola tukutuku ni bisinisi kei na revote mai na veitabana eso.

NA CAVA E RAWARAWA KINA ME RA VAKALEQAI NA BISINISI LALAI E BA ENA VUKU NI LEQA TUBU KOSO?

E nanumi ni ra na tauyavu na veibisinisi ena vanua volekata na iyau eso me vaka na sala ni veitosoyaki, tamata cakacaka, kau/wai droka, ira na dauvovoli, vakauasivi e na vanua dredre me vakaleqai ena leqa tubu koso. Ia, na veitalanoa kei ira na itaukei ni bisinisi lalai e dusia ni kena digitaki na vanua ni tauyavu e vakatau ena levu ni tamata dauvovoli era tiko voleka, sega ni vakatau ena ituvaki ni vanua, oya kevaka e rawarawa me vakaleqai ena leqa tubu koso se sega. Mai na veika era sa kila rawa tiko na itaukei ni bisinisi me baleta na leqa ena vuku ni tuvaki ni vanua, e dredre me ra vakatulewataka na tokitaki ni nodra bisinisi ni tiko na kena revurevu vakailavo, baleta ni ra na vakayalia kina e dua na iwase ni tamata dauvovoli kei na I sau ni rede ena vanua vinaka eso, ra sega luvu vakarawarawa.

“Kevaka mada ga meu toki ena dua na vanua ka sega ni luvuluvu wasoma, ena sega ni rawa, baleta na rede e voleka ni vakalimataka na isau au sauma tiko eke, ka levu vei ira na dauvovoli era sega ni dau lakova na yasa ni taoni oya, ni ra tiko wavoki eke na makete kei na veisitoa lelevu. Sa sega ni dua na ka me keimami cakava rawa, me keimami sa dau tuvakarau ga ena leqa e rawa ni yaco.” (Taukei ni Valenikana, Ba)

Qo e so na vakatulewa ni bisinisi ka laurai ni na yacovi ira tiko ga kina vakarawarawa na waluvu. Ia, e tiko tale eso na ka e rawa ni vakavuna na mataqali vakatulewa vakaoqo. E dua na kena vakaraitaki, e vica vei ira na vakatarogi, ena gauna era volia oti kina na bisinisi, era qai sauma tale na itaratara ni tataqomaki e gadrevi, baleta ni sega ni kovuti tu ena veidinadinati ni nodra lisi kevaka e sega ni vakadonuya na itaukei ni lisi. Ena so na kisi, era na vakananumi vakaivola na itaukei ni bisinisi lalai mai vei ira na itaukei ni lisi me ra colata ga na I sau e gadrevi me vakavinakataki kina na ituvaki ni nodra bisinisi, veitalia kevaka e vakacacani na vale ena vuku ni leqa tubu koso, ka lai vakavuna sara na tokitaki ni bisinisi se na kena cicivaki tiko ga na bisinisi ena dela ni leqa oya. Ni da raica raraba, qo na dina ni veika e dau yaco ena veimatani curuma tiko na veivakatorocaketaki, ka rawa ni bulia vei ira na itaukei ni bisinisi lalai na itovo ni tataqomaki mai na leqa tubu koso, ni sa i koya qo e dua na tikina bibi e gadrevi ena bula ni vakavakarau me vaka e vakaraitaki tiko ena so na vakadidike.

Era vakamacalataka tale ga na itaukei ni bisinisi lalai na nodra vakanuini ki na veiqaravi eso e taudaku, me vaka na sala ni veitosoyaki, gaunisala, wai kei na livaliva kei na sala ni kena rawati na veika droka se raw materials, ka vukea na nodra bula ni tauyavu. Vuqa vei ira na itaukei ni bisinisi lalai era wasea na kena mai sogo vakalekaleka na nodra bisinisi ni oti na ualuvu ena vuku ni kena sogoti tale ga na sala ni veiqaravi e taudaku. Era vakamacalataka ni mai vakavuna na lusi kei na sogo ni bisinisi, na veivakacacani ena vanua eso ni veivakatorocaketaki, me vaka na wanilivaliva kei na paipo ni wai.

Taba 2: Taba toka qori e dua na vale ka taukena na Matabose ni Taoni o Ba se Ba Town Council. E a rede taumada kina na itaukei ni dua na bisinisi lalailai, ka mai

“Ni oti na cagilaba o Winston, mai boko tu na livaliva voleka ni 3 na vula ka voleka ni 1 na vula na sega ni wai. E levu na vanua wavokiti Ba era mai vakaleqai tale ga ena kena vakacacani na sala ni wai kei na livaliva. Ena gauna ya, au vakayagataka na wai mai uciwai meu vakasavasavataka kina na noqu sitoa, kau mai sogota na noqu bisinisi me 3 na vula baleta ni vakatautaki tiko ena livaliva na cici ni noqu bisinisi. Era na sega tale ga ni lako rawa mai taoni na dauvovoli ni vakacacani tu na sala ni veitosoyaki, ka sega ni vakaibalebale kevaka meu volia e dua na idini ni livaliva.” (Taukei ni Vale ni Veikoti, Taoni e Ba)

Ena dua tale na yasana, vuqa vei ira na vakatarogi ra wasea nodra rai, ni vu ni kena vakaleqai vakarawarawa na nodra bisinisi e vica na ka, oya na mataqali bisinisi vakacava se na kena levu se ka lalai, na lailai ni kena rawati me taurivaki na veiveisau, ka sa rawa ni vakatubura na leqa ni kena cici balavu na bisinisi.

E VAKALEQA VAKACAVA NA BISINISI LALAI NA LEQA TUBU KOSO?

Na leqa tubu koso e rawa ni vakaleqai ira na bisinisi lalai. Ni vakasamataki na veika era wasea na itaukei ni bisinisi lalai, e levu vei ira na bisinisi oqo e vakacacani na nodra iyaya ni sitoa kei na iyau me vaka na misini ni cakacaka kei na mamaroroi ni tukutuku. Ia, e vakavuna sara vakalevu na vakacacani ni yaya ni sitoa kei na iyau na ualuvu ka sega ni cagilaba baleta ni ra wasea na itaukei ni bisinisi na kena sega ni dau namaki na gauna e yaco kina na ualuvu. E levu beka era na kaya ni sega soti ni bibi na na veivakacacani ni yau ni bisinisi ke vakatautauvatataki kei na bula se veivalevale e vakaleqai ena gauna ni ualuvu. Ia, vei ira e lewe levu na itaukei ni bisinisi, qo e bibi tale ga baleta na nodra bula e vakatau ena bula balavu ni bisinisi.

“Era sega sara tu ga ni kila na tamata na dredre e dau lako curuma na veibisinisi. Na noqu bisinisi, na noqu bula baleta ke sega oya, ena sega tale ni dua na ivurevure meu vakania kina na noqu matavuvale. Eso era nanuma ni keimami via vakabisinisi me rawa kina na ilavo, io keimami sotava tale tu ga na dredre me vaka ga e sotava tu e dua na tamata tabu yani.” (Taukei ni sitoa, Yalalevu, Ba)

Na I kuri ga ni kena vakaleqai na vale se yavu, levu tale ga na itaukei ni bisinisi era talanoataka na nuiqawaqawa ni yalo kei na vakasama. E so era wasea na nodra tao tu e loma ni yalava ni bisinisi ena nodra saga me vakabula na I yaya ni sitoa. Na bibi ni nodra bula, era leqataka ni kena sega ni dau namaki na tubu ni ualuvu e rawa ni vakavuna na sogo ni bisinisi, e vaka kina oya na nodra itovo ni bula.

"Ena 2009, au a qai tao tu ena loma ni noqu sitoa na gauna au saga tiko kina meu maroroya na iyaya ni sitoa. A sega ni ra tu na noqu tamata cakacaka, kau a nanuma niu na rawa ni sasaga totolo mai i tuba, ka sega niu namaka ni na tubu sara vakatotolo na iyalayala wai. Au nanuma sara niu sa tekivu vakasamataka tu ena gauna oya, niu sa na sega ni raici ratou tale na noqu matavuvale enanoqu sa tovolea meu kere veivuke, ni ra qai sega ni cakacaka kece tu na talevoni. E dua na ka vinaka, ni ra a rogoa na tiko mai taba ni vale e cake na noqu kaikaila, ka ra qai kaciva mai na ovisa me mai vukei au." (Taukei ni Sitoa ni Gacagaca ni Motoka, Taoni, Ba)

Mai na veika sa wasei mai cake, na leqa tubu koso kece qo, era mai vakaleqa na wai, livaliva, tamata cakacaka kei na vurevure ni iyaya vakabisinisi. E dua na vuna levu oya, na vakacacani ni vale, gaunisala kei na veika e tara, me vaka na ca ni gaunisala, ka sega kina ni rawa nira veitosoyaki kina na dauvovoli, na dauveivoli se o ira na tamata cakacaka ki na vanua era sa vakaleqai tu ena ualuvu. Na revurevu kece oqo ni veivakacacani ni oti na leqa tubu koso, sa mai vakavureya na bula ni qaqarauni vei ira na lewenivanua, oya mai soli kina na vakatatabu ni veitosoyaki, ka lai vakaleqa tale na rawati ni tubu vakabisinisi kei na cici ni bisinisi.

Taba 3: Na irairai ni taoni o Ba ni oti na ualuvu ni 2018. (Tabaka: Vakasokumuni Tukutuku 2018, S. Michael)

WALEWALE NI NODRA SAUMAKI NA BISINISI LALAI

Na veitalanoa kei ira na itaukei ni bisinisi e dikeva na sala ni kena ciqomi, kauwai kina ka saumaki mai na leqa tubu koso. Era wasea e vuqa na itaukei ni bisinisi ni ra se sasaga tiko ga me ra saumaki mai na tolu veitaravi ni ualuvu e a yaco ena Epereli 2018. Dina ni ra dau tu vakarau tu na veibisinisi ena mataqali taratara ni vale e tudei, ia na tubu ni kaukaua ni ualuvu kei na gauna duidui e dau yaco kina se toboki ira koso ga kina na leqa. Veitalia sara na cava, era yalodei ga na itaukei ni bisinisi ni ra na lako curuma rawa, ni ra sa bula oti mai ena vica na leqa tubu koso sa oti. Ia, e kilai ni vuqa vei ira na bisinisi era sega ni taleitaka na I walewale ni nodra kauwai na veitabana ni veiqaravi ena vuku ni leqa tubu koso, ni matanitu e nadaku ni ira na bisinisi ka veitokoni ga ki na tamata yadua, veivuvale kei na veitikotiko ni yaco oti na leqa tubu koso.

- **Era vakanuinui vakalevu nai taukei ni bisinisi ena nodra veiwekani kei na kilaka sa tu vei ira me vakatakila kina na gauna ena yaco kina na leqa tubu koso.** E na gauna qo e sega ni dua na ituvatuva ni soli ni vakaro ni ualuvu e tiko, oya era sa dau taura kina na itaukei ni bisinisi na ivakarau ni kena lai dikevi na iyalayala ni veiuwai me sala mera vakavakarau yani kina. Ia, ena veigauna sa oti, era dau veivukei ga vakai ira na bisinisi oqo ena kena vakadewataki na itukutuku.
- **Ena kena dau yaco vakawasoma na leqa tubu koso me vaka na ualuvu, sa mai veisautaka na nodra itovo kei na ivakarau na itaukei ni bisinisi.** Ena vula ni cagilaba, era dau mamaroroi yaya tu ga vakalalai na itaukei ni bisinisi, ra qarauna me kaukaua vinaka tu na ulu ni vale kei na uma iyaya, ka maroroi vakalevu tu na iyaya ni sitoa ena dua na vanua e taudaku. Me vaka ni bulia na yalo ni vakavakarau na veika era sa sotava oti, sa dau vakauqeti ira me ra taura na ikalawa me rawa kina na cici balavu ni bisinisi.
- **Na nodra kauwai na bisinisi lalai ki na leqa tubu koso e vereverea.** Era sotava na itaukei ni bisinisi e vica na ibolebole me vaka na lailai ni tamata cakacaka, vakatatabu ni veitosoyaki kei na tarovi ni gaunisala. Koya gona, e dina ni bibi na nodra veiwekani kei na kilaka sa tu vei ira, ia e levu na bisinisi era vakanuinui ena I yau levu qo me ra vakavakarau kina.
- **Na itukutuku veicalacalati e dau vakadewataki mai na tabana ni veiqaravi, e rawa ni vakaleqa na nodra saumaki na bisinisi lalai ni oti na leqa tubu koso.** Ni yaco oti na leqa tubu koso, dau nodra itavi na veitabana ni veiqaravi duidui eso na kena vakavinakataki tale na wanilivaliva kei na paipo ni wai. Na bera ni sasaga oqo, ena rawa ni vakaleqa vakalevu na cici ni bisinisi.
- **Na I tovo ni veirairaici kei na bibi ni veiwekani e I walewale ni nodra vakabulai rawa mai na leqa tubu koso.** Era dau vakanuinui vakalevu na bisinisi lalai ena nodra veikilai se veiwekani ni dau yaco oti na leqa tubu koso kei na gauna me ra saumaki mai kina. E matata tu ni ra kila vata tiko na veibisinisi na mataqali bolebole era curuma ka ra dau dodo liga me ra veivuke ena sala cava ga. Ni ra sa vakamatautaki ira kina, era sa bulia e dua na I tovo ni veirairaici ena gaunisala ni nodra veitokonitaka na leqa.

NA I TAVI NI TABANA NI LEQA TUBU KOSO ENA KENA VAKAUKAUWATAKI NA IGU NI COKONAKI VEI IRA NA BISINISI LALAI

E levu na vakadidike e vakaraitaka ni veibisinisi lalai era vakanuinui vakalevu ki na veitabana ni veiqaravi eso, e na kena cakacakataki na bula ni vakavakarau ni sebera ni yaco na leqa tubu koso, se vakarautaki eso na I tuvatuva ni veivuke vakailavo ni oti na leqa tubu koso. Na vakadidigo e vica qo era vakayacori tiko ena gauna ni veitarotarogi se veitalanoa kei ira na tabana ni veiqaravi ena vuku ni leqa tubu koso kei na kena taurivaki na draki veisau:

- **Lailai ni sasaga ena kena maroroi na bula ni bisinisi.** E sivia na 200 na polisi kei na I tuvatuva sa vakayagataki tiko ena gauna qo me tokona na tubu vakabisinisi, ka voleka ni 47 na polisi oqo e baleti ira tiko na bisinisi lalai. Ia, na sasaga kei na ituvatuva ni vakatubu bisinisi e sega soti ni vakabibitaka na bula ni toso kei na bula balavu ni bisinisi.
- **Dredre kei na sau levu ni polisi ni inisua ena leqa tubu koso.** E dau dredre vei ira na kabani ni inisua e Viti me solia na veivuke vakailavo ena vuku ni ualuvu vei ira na bisinisi era tauyavu tu ena vanua luvuluvu baleta sara ga na dredre ni kena inisuataki tale. E vakamatatataki tu ena polisi na gauna qo, ni soli ga na inisua ni cagilaba, sega ni ualuvu. Ia,

na kena soli na inisua ni ualuvu e tiko vata kei na veika e lavaki kei na kena isau lelevu, ka sa sega ga kina vei ira na itaukei ni veibisinisi lalai me ra inisuataka na nodra bisinisi. Oya na vuna era sa taura kina na itaukei ni bisinisi na iwalewale tale eso ena taudaku ni inisua, sega ni ra a digitaka, baleta sara ga ni sega ga ni tu se lailai na veivuke e tu me kovuta na nodra bula na itaukei ni bisinisi kei na bula ni cicivaki bisinisi.

- **Sega ni rau veisotavi ka vakadewataki tiko vakatawadodonu na I tuvatuva bibi ni veitabana ni leqa tubu koso kei na bisinisi lalai.** E ra sega ni marautaka na veitabana ni leqa tubu koso, na kena sega ni dau lakovi na vuli me baleta na cicivaki bisinisi. Ia, ena itukutuku e vakasokumuni mai na vanua ni vakadidike, e vakaraitaka ni tuvatuva ni vuli vakaoqo era mai cicivaka tiko na veitabana ni veivuke vakailavo, ka ra sega ni vakaveiwekanitaka rawa kei na gagadre ni bisinisi lalai, ni sa ira oqo era vakaleqai vakalevu mai na veivakacacani ni gaunisala, livaliva kei na wai ena gauna ni leqa tubu koso.
- **Na dredre ni kena rawati na sala ni veivuke vakailavo ni oti na leqa tubu koso.** E lailai sara na ituvatuva ni veivakararamataki ena mataqali veivuke ni kerei ni dinau me baleta na saumaki ni oti na leqa tubu koso. E vakaraitaka na veitabana vakailavo, ni nodra itavi na itaukei ni bisinisi me ra vakasaqara ka vulica vakataki ira na veituvatuva ni kerei ni dinau sa tu rawa ni dau yaco oti na leqa tubu koso. Ena kena rawati na I tuvatuva vakaoqo, e so na ka ena lavaki taumada, ia, vei ira na itaukei ni bisinisi sa bau dua na ituvatuva e vakacauoca me rawati na ivakadei ni dinau. Me vaka ni yali na sala tudei ni kena rawati na veika vakailavo me vukea na bula ni saumaki, sa vakagolei na vakanuinui ki na veivuke mai vanuatani. Na sasaga ni matanitu ena leqa tubu koso e vakatabakidua ki na sasaga ni veivakacokonaki, na vakasaqara, na cakacaka ni veivueti kei na veivakatorocaketaki ni bula raraba.

“Keimami kila na vanua dredre era tu kina na bisinisi lalai se SMEs, me vaka nira tikina bibi ena kena vakatorocaketaki na bula vakailavo ni vanua o Viti. Na sau lailai ni vakacavacava ni bisinisi e vinaka vei ira na bisinisi lalai vakaoqo, me ra lalawataka kina na gaunisala cava eso e rawa ni ra vakagolea kina na nodra ilavo era sega ni vakayagataka se savings. E namaki me dau tu eso na isasabai vei ira na bisinisi me rawa ni vakalesuya mai na veika era vakayalia ena gauna ni leqa tubu koso. Au vakabauta ni usutu kece oqo, oya me itavi ni matanitu na kena raici lesu na mataqali veiqaravi ena vanua mamaca me vaka na livaliva, wai kei na gaunisala, ka kauwai tale ga ena bula ni SMEs baleta nira kudriva tiko na vuna e sega ni kauwai tiko yani kina vei ira na matanitu. Me ra sa tekivu vakasamataka tiko na iwalewale rawarawa ni kena valuti se vakacokonaki na bisinisi...Me tarovi na kena dau soli tu ga vakarawarawa na ka, ni matanitu e rawa ni soli ilavo tu ga vei ira kece era vakaleqai.” (Dairekita, Tabana ni Draki Veisau, Ministry of Economy).

NA VEIKA E RAWATA NA POLISI

- ❑ **E matata ruarua na vakadidike ni leqa tubu koso kei na isaunitaro mai na tabana vakamatanitu kei na bisinisi era vakatarogi ena vakadidike oqo, ka dodonu me vakasamataki na gaunisala e rawa ni ra cakacaka vata kina.** Na SMEs se bisinisi lalai, era dau vakanuinui ena levu na ka, vakabibi ena mataqali veiqaravi me vaka na livaliva, wai, talevoni kei na gaunisala ni veitosoyaki ni lori. E sega ni rawa ni dikevi tani ga na nodra vakavakarau na bisinisi lalai, baleta na leqa ni tabana ni veiqaravi eso ena matanitu kei ira era tu vakataki ira, ena rawa ni vakaleqa na cicivaki ni bisinisi lalai.
- ❑ **Dikevi na ituvatuva ni kauwai sa tu rawa kei na I tuvatuva ni saumaki.** Na polisi kei na porokaramu ena gauna qo ena kena vakalailaitaki na revurevu ni leqa tubu koso kei na kena qaravi e sega tiko okata na gagadre ni bisinisi lalai. Sa ka bibi kina vei ira na dauvolapolisi me ra veitaratara kei ira na itaukei ni bisinisi ka okati ira mai ena sasaga ni kena wali na leqa tubu koso.
- ❑ **Vakayagataki na I yau ni matanitu me tokona na kena qaravi na revurevu ni leqa tubu koso.** Ena gauna qo e sega ni rawa ni dikevi na veimataqali draki veisau era na muri mai, ena I taratara ni vanua se veika e rawa ni vakalailaitaka na ualuvu me vaka na 'dam', na I keli kei na I vakatagedegede ni veivakatorocaketaki, ka yavutaki mai na I tukutuku sokumuni baleta na cagilaba se draki veisau kei na I tuvatuva ni loma ni taoni. Kena I balebale, sa dodonu taumada vua na matanitu me vakaliuca ena nona I tuvatuva na kena tokoni vakailavo na tara ni gaunisala, wai kei na livaliva e tudei ka sega ni vakaleqai rawarawa, ka rawa oqo mai na kena mapetaki ena mona livaliva na revurevu ni draki veisau

Na polisi qo e vakarautaka o Sivendra Michael, Yunivesiti mai Okaladi, Niusiladi, ena kena vakarautaki na nona vakadidike ni PhD

Me baleta na itukutuku tabaki oqo: Na ivakamacala leleka vakapolosi e tauyavu me baleta na APN project "Climate Change Adaptation in Post-Disaster Recovery Processes: Vanua dau vakacacani ena uwaluvu e Cambodia kei Viji" (CAF2016-RR05-CMY-Neef) under APN's Climate Adaptation Framework. iVakataucoko ni itukutuku, wili kina na tukutuku kaburaki kei na veika e yaco, ivola tabaki kei na itukutuku vakaraitaki, ni qai sikova ga na veilawa na <http://www.climatechangeplus.net>.

Edita: Professor Andreas Neef, Yunivesiti mai Okaladi

Okotova 2019